

Csengey Dénes és a kortárs cigány irodalom

Ha egy tragikusan rövid életpálya és egy terjedelmes és kiváltképp szerteágazó életmű együttesen van jelen – ez Csengey Dénesé, akkor különösen nehéz elmozdulni attól, hogy az, aki ír bármit is erről, ne akarjon valamelyest mindenről írni, hogy ne akarja érezni azt, hogy köze van az életmű minden eleméhez. Ugyanakkor szinte lehetetlennek tűnik az is, hogy kivonja magát valamiféle patetikusknak tetsző megszólalás alól, hogy valamiképpen elmozogjon a megkésett nekrológ hamiskás hangjától. Mindeközben mégis azt feltételezi, hogy képes arra, hogy tényleges értékelését adja a munkásságnak, vagy legalábbis kellő távolságból tekinthet rá erre az életműre vagy annak egy darabjára. A következőkben ezeknek az előfeltevéseknek és kétségeknek a belátásával fogalmazok. Ez azt jelenti tehát, hogy egyrészt a Csengey-életmű egy igazán kis, talán mellékes elemével foglalkozom; másrészt abból nem kívánok a teljes életműre vagy az életpályára vonatkozóan megállapításokat tenni vagy következtetni; végül pátosza a megnyilatkozásomnak abban nézőpontban ismerhető fel, amely Csengey Dénest a nyolcvanas évtized jelentésadó tekintélyei között látja.

Amikor a cigány irodalom fogalmával kezdtem foglalkozni, kezembe került két Csengey-esszé az 1980-as évekből. Ezek mindegyike különösen fontos volt szerzőjük számára is, hiszen ő maga fölveszi ezeket 1988-as esszégyűjteményébe.¹ Mivel viszonylag szűk azoknak a szövegeknek a mennyisége, amelyek akár minimális teoretikus igénnyel vagy legalább nem laikus irodalomtörténeti tapasztalatok szerint gondolkodnak ebben a tárgyban, folytonosan visszavisszatértem a két íráshoz, a „Felnőni a talajig” és a „Nehéz élet az ének” alapvetően határozzák meg a cigány, roma irodalomról szóló magyarországi diskurzusteret, akár annak tudományos, leginkább leíró és kevésbé kritikai vagy elemző pozícióit, akár alkotói, szerzői viszonyulásait tekintjük. Talán

BECK ZOLTÁN (1971) dalszerző–előadó, a 30Y frontembere, irodalmár, egyetemi adjunktus (PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék), a PTE Zenélő Egyetem szakmai igazgatója. Legújabb kötete: *A megszólalás üres helye. Romológiáról és más dolgokról* (Napvilág, 2020).

1 Csengey Dénes: *A kétségbeesés méltósága*. Bp., 1988, Magvető.

különös, hogy voltaképp a Csengey-életmű szempontjából parciálisnak tekinthető szövegek azok, amelyek egy alakuló diskurzusra alapvető befolyással vannak. Ha ezt végképp el akarnám túlozni, úgy fogalmaznék: az általa írt néhány tízoldalnyi esszészöveg nélkül aligha lehetne vállalkozni arra, hogy a magyarországi kortárs roma, cigány irodalomról érvényesen szólaljunk meg. Éppen ezért – talán ennek igazolásaként(?) – a következőkben három olyan szövegegységet szeretnék idézni, amely a napokban megjelenő könyvemből² való, és a Csengey-szöveggel való dialógus nélkül aligha íródhatott volna meg. Elsőként azt, amely a cigány irodalom fogalmára kérdez rá, elemzi használatba vételének sajátosságait, és akarva-akaratlan valamiféle fogalomtörténeti perspektívát rajzol. Mert ezt a problematikát Csengey már az 1981-es tanulmányában artikulálja ilyenképpen:

(1)

„Alkalmazhatók-e egyáltalán ezek a sokat használt s még többet kerülgetett kifejezések [ti. cigány író, cigány irodalom]”, kérdezi, és mintha pontosan fogalmazott mondatának kényszerítő erejét érezném, annak leírása után majd negyven (!) évvel: „Meg akartam szabadulni attól a nyálkásan bizonytalan érzéstől, mely mindig elfogott, valahányszor hallottam vagy kimondtam őket.”³ A fogalomalkotásra ebből következően úgy tekintek, mint a kánonalkotás lehetőségére, ami azt jelenti: nem a cigány irodalom kánonjával, hanem a cigány irodalom fogalmával van inkább dolgunk. Hiszen Csengey „érzése” éppen arra vonatkozik, hogy a kanonizáció autoriter módon, az irodalmon kívülről érkezik ebben az esetben, nem a szövegekhez, hanem bizonyos etnikus törésponthoz és ennek merevségéhez tartozik. És az már nem Csengey, hanem a jelen kutatói-olvasói tapasztalata, hogy a cigány irodalom fogalma a kánonalkotás igényével társul, amely jellemzően – Rohonyi Zoltán kifejezésével – az „intézményes kanonizációs felfogás”⁴ (az irodalmi szövegeken kívül eső) felé húz. A megállapításom talán feleslegesen óvatoskodó, mert az az olvasási tapasztalatom ezzel kapcsolatban, hogy a fogalmat használók legtöbbször Jan és Aleida Assmann modelljének cenzori eljárásrendjét élesítik ki, azaz szűkítik a kánonfunkciót, amennyiben inkább „védelmezik a rájuk bízott tradíciót az életképes és sokszólamú környezettel szemben”.⁵ Nyilvánvaló az is, hogy a fogalomhasználat

2 Beck Zoltán: *A megszólalás üres helye*. Bp., 2020, Napvilág.

3 Csengey Dénes: „Felnőni a talajig”. Válogatott cigánysorsra in uő: *A kétségbeesés méltósága*. Bp., 1988, Magvető, 254.

4 Vö. Rohonyi Zoltán: Előszó Kánon, kánonképződés, kanonizáció in uő (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Bp., 2001, Osiris-Láthatatlan Kollégium, 11.

5 Assmann, Aleida – Assmann, Jan: Kánon és cenzúra, in Rohonyi Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Bp., 2001, Osiris-Láthatatlan Kollégium, 92.

elemzése során amellet érvelek, hogy a cigány irodalom kánontörekvései anynyiban érvényesek, amennyiben „szövegőrzése” a dialógusba való benne levést kínálja a szövegek számára, és nem kitüntetett szövegek és szerzők védelmére szerveződik.

Másutt többek között azt a feltételrendszert kíséreltem meg feltérképezni, amely a cigány, roma irodalom kánonalkotásához szorosan hozzátartozik, ily módon a cigány, roma irodalom fogalomtörténetéhez kapcsolódik. Ezek közül két olyan szöveghelyre is találtam, amelyben Csengey Dénes írása a példánk, most ezeket adom közre. Az első az időhöz való viszonyát taglalja a cigány irodalom fogalmának, a másik a társadalmi felelősséggel való viszonyával foglalkozik.

(2)

A cigány irodalom idővonatkozása a filológiai, irodalomtörténeti és tudománytörténeti vizsgálatokban mutatkozik meg. Ide tartoznak az olyan kérdések, mint: Ki volt az első roma író?, Mikor említik a cigányokat, romákat az irodalmi szövegekben (korszakonként vagy éppen „saját” történetükben először)? Lét-rejönnek-e írógenerációk vagy időben értelmezett írói csoportosulások? Megírható-e egy kronológiai szerveződésű cigány irodalomtörténet? Mikor kerül elő a cigány irodalom fogalma? etc. Szóval számos, szerteágazó kérdés tehető fel innen elindulva.

És a példa:

„csupán az volt a célom, hogy bemutassak egy a hetvenes években megjelent, cigány származású költőnemzedéket, értelmezem fellépését és fogadtatását az irodalomban, megtaláljam és megrajzoljam jellegadó vonásait, feltérképezem ezek mozgásának, változásainak útvonalát az évtized kultúrájának, szellemi életének nem egykönnyen áttekinthető terepén. Még pontosabban: meg akartam tudni, van-e valójában ma cigány költő, cigány irodalom, avagy nincs.”⁶

Csengey Dénes 1981-ben írt tanulmánya volt az első (és ezzel magam is időbe helyezem) esszé a második világháborút követően a magyar kritikátörténetben, amely átfogó kísérletet tesz a kortárs cigány szerzők műveinek összefoglalására. Vállalkozása annyiban kanonikus törekvés, amennyiben az irodalomtörténet klasszikus vagy még inkább bevett kánonmintázatát követi, amelyben a nemzedékiség logikája szervezi az értelemképzést. Valójában ez a kívülről érkező (irodalmon kívüli, társadalmi emancipációs) akarat hatja át az esszét, amelyben

6 Csengey Dénes: „Felnőni a talajig”. Változatok cigánysorsra in uő: *A kétségbeesés méltósága*. Bp., 1988, Magvető, 254.

a tematikus összefésülésen túl (a cigány tematika szerint) a legfőbb kapcsolat a szerzők között cigányságuk, más poétikai szempontok szerint inkább a magyar nyelvű késő modern lírába illeszkedő költői teljesítményekről van szó Balogh Attila, Osztójkán Béla és Bari Károly esetében is. Dolgozatát is ez az időértelmezés szervezi: a mitikus múltból indulva halad a jelen felé, amelyben a cigányok történetét (és nem az irodalomét) foglalja össze: „A cigány népnek nincs történelme, noha természetesen van története”,⁷ írja. Egy évtizeddel Csengey Dénes tanulmánya után ezt már a cigányokról szóló nem cigány narratívák kritikájaként fogalmazza meg Katie Trumpener.⁸ Végül Csengeyt annyira elviszi ez a történeti-kronológiai vázlat, amely a „vándor népek történelméről” a „hetvenes évekig” ível, hogy a cigány írók és irodalom nem kerül elő a többet a tanulmányban: az idő legyűrte a témát.

(3)

A cigány irodalom társadalmiasítása – a fogalmi meghatározások lényegi mozanataként van jelen: ez egyrészt a képviselési jelleg felé mozdul (amelynek etnikus és szociális karaktere is van); másrészt az intézményesítés felé, amely az irodalom tényleges intézményrendszerétől annak szimbolikus szerepéig tart; (a nemzeti irodalmakhoz kapcsolódó mimikri-játszmát külön vázlatpontban tárgyalom). Ezek között olyan széttartó kérdéssor vetődik fel, mint: A cigány, roma irodalom miként kapcsolódik társadalmi csoporthoz vagy osztályhoz? A cigány irodalom képviselési irodalom-e? Azonosul, azonosítható-e a költő „népével”? A cigány irodalom hogyan kapcsolódik a politikai csoportosulásokhoz? Van-e és milyen politikai-ideológiai karaktere? Miként reprezentálódnak a cigány, roma szerzők a változó társadalmi térben és időben?

Példa:

Csengey Dénesnek mindkét 80-as években írt esszéje fontos irodalmon túli, tényleges társadalmi tett, amely kifejezi és konkretizálja annak a nem roma értelmiségnek is a társadalmi felelősségét, akik nem szakmaszerűen foglalkoznak a cigányokat, romákat érintő társadalmi kérdésekkel. Csengey életműve eleve társadalmi érzékenységre hangolt, moralitása is innen ered, számos kritikát, hosszabb-rövidebb esszét közölt tényirodalmi szövegekről, és nyilván: mint a rendszerváltó értelmiség kultuszfigurája, a valódi társadalmi felelősséget személyesnek gondolja el. A cigány irodalom fogalom használatba vételekor sem tud ellépni ez elől. Mert miként is látja ezt a kortárs cigány irodalmat Csengey? Szerinte a cigány irodalom „nem más, mint egyetlen és szakadatlan,

7 Uő, uo. 260

8 Vö. Trumpener, Katie: A cigányok ideje – egy történelem nélküli nép a Nyugat narratíváiban. *Replika*, 23–24, <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/2324/17trump.htm>

olykor a bizakodó reménység hangján, de gyakrabban (és: hitelesebben) perlekedve, megszorított reménytelenségben kihívó éllel, ítélet utáni vallomások öszintéséggel előadott védőbeszéd, a história pulpitusá előt lefolytatott bizonyítási eljárás”.⁹

S hamar kiderül esszéjéből: nem az irodalomra tekint, hanem annak társadalmi nyilvánosságban betöltött szerepére. Egy olyasfajta konstrukcióval él, amelyben a cigány irodalmat és annak fogadtatástörténetét komplex metaforába rendezi. A cigány irodalom ebben az a trópus, amelynek jelöltje a védőbeszéd, a cigány író ügyvéd, a „csúrve-csavarva bizonykodó fiskális”, a vádat a magyar, nem cigány társadalom képviseli. (A szocialista demokrácia esetében ez a „bíró-ság” maga.) Így tehát a Csengey Dénes által vázolt társadalmi erőterben a cigány irodalomnak esélye sincsen arra, hogy irodalmi, poétikai kérdések kerüljenek fel. Mint írja, „ez nem az irodalom természete szerint való közelítés. Hozzáteszem, nem is kedvem szerint való. Kénytelen vagyok úgy vélekedni mégis, hogy [...] sajnos bajosan érhető pontatlanságon a bírósági gyakorlatból vett hasonlat.”¹⁰

Ezzel a megközelítéssel és gyakorlattal itatódik át Csengeynek a költői, írói szövegeket, életpályákat ismertető, elemző hangja. Az így megképzett cigány irodalomnak mégis megkísérel irodalmi legitimációt kínálni, folytonosan referenciákat keres, olyanokat, főként a magyar irodalom pantheonjából, amelyek megkerülhetetlen tekintélyekként állnak sorfalat a cigány irodalom körül. Lakatos Menyhért esetében Illyés Gyula ez az elsődleges referencia. Nem véletlenül, hiszen párhuzamát is megteszi a prózanyelv (a *Füstös képek* és a *Puszták népe*) és különösen a zsáner kapcsán: „műfajára nézve regény és szociográfia egyszerre, akárcsak a Puszták népe”,¹¹ írja. Amiként szerepel a hasonlító szerkezetekben Móricz és Kosztolányi, később (Bari Károly esetében) Nagy László, Pilinszky vagy József Attila is az esszé lapjain. S hogy végtére mire is fut ki a szöveg? A cigány irodalom „nagykorúsítása” a valódi akarat (ez a kánonteremtő törekvés), amellyel részben kiszabadítja a társadalmi, képviseleti olvasat fogságából – a cigány irodalom tehát „nem történelmi és társadalmi folyamatok illusztrációja” –, amelyet elemzéseiben egyébként inkább erősített ezidáig. Alighanem azért, mert itt a konklúziót az irodalom és a „folyamatok” eltávolításában másként kell értenünk: a cigány irodalom „nagykorú művészet” kimondása a „cigány szellemiség autonómiája ellen”¹² folyó harcban való direkt és személyes nyilatkozat. Amely a cigány, roma értelmiség számára közösségvállalást, a magyar értelmiségnek pedig világos álláspontot, követendő példát és egyben fenyegetést (számos indulatos, szatirikus kiszólást, értelmiséget vádoló fordulatot tartalmaz a szöveg) üzen.

9 Csengey Dénes: „Nehéz élet az ének”. Cigány írók és költők a magyar irodalomban in uő: *A kétségbeesés méltósága*. Bp., 1988, Magvető, 280.

10 Uő, uo. 280–281.

11 Uő, uo. 287.

12 Uő, uo. 285.

Ha tehát fentebb – az idézethelyek bemutatása előtt – azt írtam, az életmű szempontjából szinte súlytalan két esszéről van szó: tévedtem, amiként akkor is, amikor azt állítottam, hogy ezeken keresztül nem lehet rálátásunk Csengey Dénes életművére. Ugyanis éppen az az alapvető hangoltság, még inkább attitűd válik világosabbá, amely jellemezte irodalmi és közéleti működését: az, amely a társadalmi-közösségi felelősségvállalást mint etikai-morális elvárást direkt és megkerülhetetlen normaként látta és működtette. És ez alighanem ma is tanulsággal, még inkább példaként szolgálhat a nyilvánosságterekben megszólalók számára.

